

مسجد کبود (فیروزه اسلام) نگین مجموعه بازار تاریخی تبریز

حسین اسمعیلی سنگری

عضو هیئت علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور

F_Esmaeli_S@yahoo.com

وحید ایلائی

کارشناس ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی

Vahid.Eilaey@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۲/۳/۴

تاریخ پذیرش: ۹۳/۸/۱۸

چکیده

نمود والای معماری اسلامی در بنایی به نام «مسجد» آشکار شده است که آن را می‌توان به عنوان یک اصل جداناپذیر در شهرسازی اسلامی مطرح کرد. مساجد با کاربری مذهبی خود، در پیشبرد مسائل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، تربیتی و آموزشی جوامع اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند و در هر مقطعی از زمان عهده‌دار بخش عمده‌ای از رویدادها و وقایع مهم تاریخی بوده‌اند. ارزش‌های والای معنوی و روحانی مسجد، موجب شده تا معماران و استادکاران ایرانی از بدو رو آوردن به دین مبین اسلام، از تمام توانایی معمارانه و خلاقیت هنرمندانه خود بهره گرفته و شاهکارهایی را هم به لحاظ سازه و هم به لحاظ سیما به وجود آورند، که اوج زیبایی این ابنیه در آمود^۱ درونی و بیرونی به نمایش گذارده شده است. در این بین مسجد کبود با عنوان فیروزه اسلام، به عنوان نگینی در بین عناصر معماری مجموعه بازار تاریخی تبریز و مصداقی از میراث جهانی، خودنمایی می‌کند. این مسجد در نوع پلان و معماری با دیگر مساجد ایرانی متفاوت بوده و به فرم برون‌گرا طراحی و ساخته شده است. آنچه که از آمود مسجد نیز باقی مانده است در نوع خود شاهکار تلقی می‌شود، چرا که با کاشی معرق و خطوط و اسلیمی‌های زیبا و رنگ‌بندی بی‌نظیری مزین شده است.

تحقیق حاضر قصد دارد با روش توصیفی - تحلیلی با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و با نگاهی اجمالی به جایگاه مسجد کبود در اسناد تاریخی مکتوب، در بازخوانی کتیبه‌های خوش‌نویسی شده بر روی تزئینات کالبدی بنا و مفاهیم آنها پژوهش کند و نتایج آن را در اصولی کردن طرح‌ها و نوشته‌ها به صورت گرافیکی ارائه دهد.

واژه‌های کلیدی

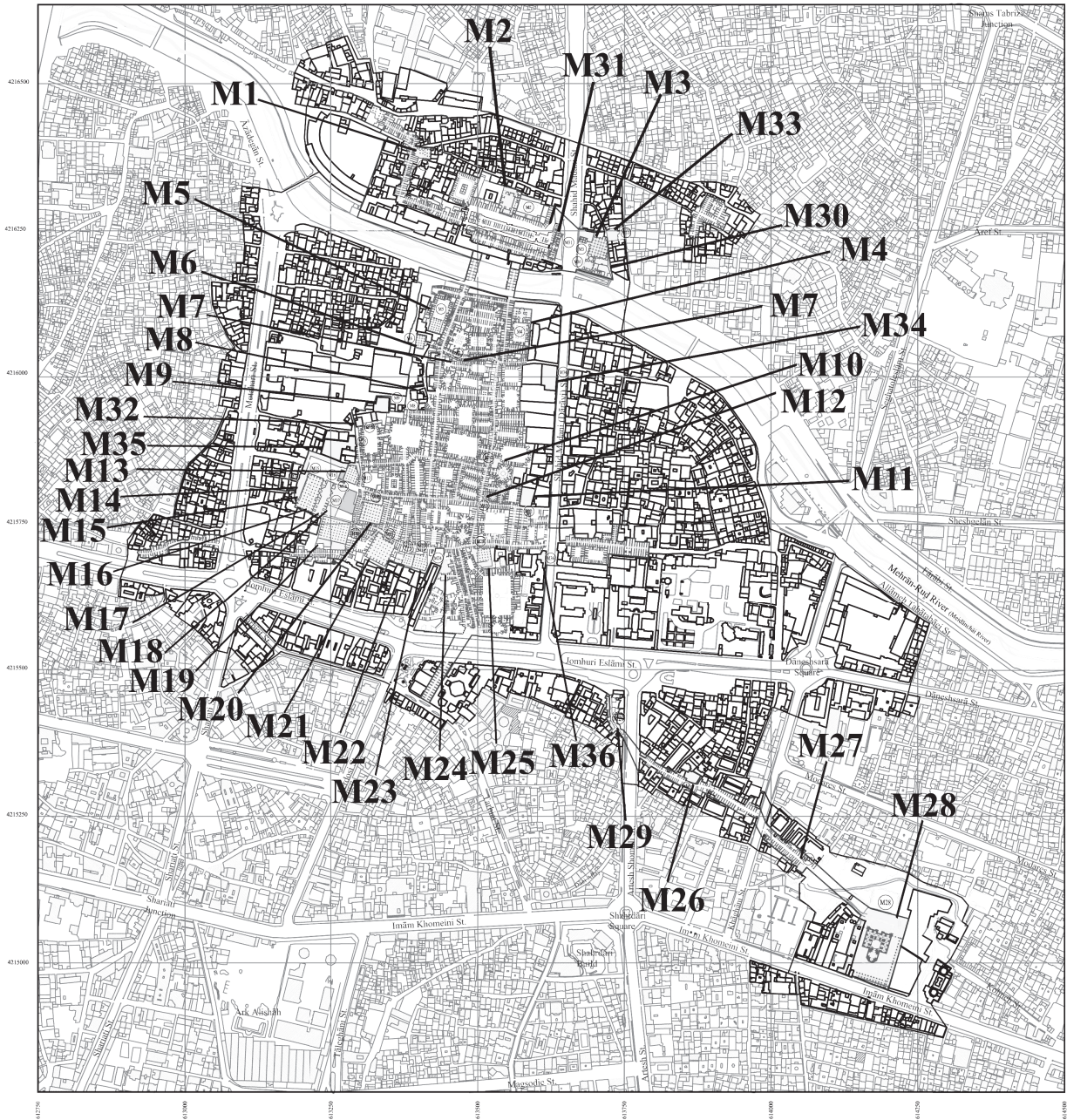
مجموعه بازار تبریز، مسجد کبود، آمود بیرونی و درونی، بازخوانی مفهومی و گرافیکی تزئینات.

در این زمینه آنچه که در مجموعه بازار تاریخی تبریز نمایان است، ارتباط تنگاتنگی است که در میان دو فضای معماری بازار و مسجد موجود است. فضاهای مذهبی اولاً در تلطیف مادیت آن فعالیت‌ها ایفای نقش نموده و ثانیاً میبین و مفسر عدم جدایی دنیا و آخرت و وحدت معنویت و مادیت در تفکر و تعالیم اسلامی بوده اند (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۹۹). در این میان ارتباطی که این دو فضای شهری با همدیگر برقرار می‌سازند بسیار حائز اهمیت است. در این قسمت دسته‌بندی مساجد موجود در بازار تبریز را با توجه به عملکرد آنها در سه دسته مسجد، مسجد مدرسه و مسجد مقبره تقسیم‌بندی کرده و در جدول شماره ۱ ارائه کرده ایم. مساجد اشاره‌شده، در نقشه مجموعه بازار تاریخی تبریز جاگذاری شده و موقعیت مکانی آنها نسبت به عرصه و حریم بازار و دیگر فضاهای معماری آن به رنگ سبز لکه‌گذاری شده است. مجموع تعداد این مساجد به ۳۵ باب رسیده و مسجد-مقبره کبود جزو شاخص‌ترین آنهاست که در بخش جنوب شرقی بازار که روزگاری بر مسیر جاده ابریشم قرار می‌گرفته، واقع شده است. (نقشه ۱) تحقیق حاضر سعی دارد نگاهی اجمالی در توصیف این مسجد و نگاهی تفصیلی به بازخوانی مفاهیم متون کتیبه‌ها و تزیینات آن بیفکند.

دین مبین اسلام و چهارچوب بسیار دقیق و ظریفی که برای مبانی آن تدوین شده - که قابل کنکاش و استخراج از آیات و احادیث است - به عنوان اصل لازم و کافی در رأس همه امور یک جامعه اسلامی قرار گرفته است که تعالی و سعادت ابدی هر جامعه‌ای با رعایت آنها به منصف ظهور خواهد رسید. در این خصوص معماری اسلامی با تبیین مبانی شکل‌گیری و ساخت محیط زندگی با بهره‌گیری از تعالیم و فرهنگ اسلامی توأم با ارزش‌های فرهنگی و جهان‌بینی اسلامی، شکل گرفته است. معماری و فضای معماری همانند سایر هنرها و فنون و آثار بشری، علاوه بر وجه مادی و کالبد ظاهری خویش، واجد جنبه‌ای اصیل و حقیقی و معنوی نیز هست که در پاسخ به جامع نیازهای انسان اعم از معنوی و مادی (هماهنگ با جنبه روحانی حیات وی) طراحی و ساخته شده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۶۲). خداوند تبارک و تعالی بر پیامبرش (ص) منت نهاد و زمین را برای او (و امتش) مسجد قرار داد (قاضی قاضی، ۱۳۶۱: ۳۶۹؛ شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۲۱۶)؛ و این روح معماری است که می‌تواند ارزشی را که برای زمین مقرر شده است، در مکان و فضای ساخته‌شده متجلی و آن را شایسته نزول برکات الهی کند. وجود چنین فضاهای مذهبی در عرصه مجموعه بازار تاریخی تبریز به میزان بیش از ۲۲ درصد از مجموع فضاهای بازار، حاکی از تأثیرات عمیق این فضاها بر حیات دنیوی و اخروی ساکنان بازار است.

جدول ۱. دسته‌بندی مساجد مجموعه بازار تاریخی تبریز با توجه به عملکرد آنها (مأخذ: بر اساس یافته‌های تحقیق).

ردیف	دسته بندی مساجد	فضاها
۱	مسجد	سیدعلی‌آقا / ثقة‌الاسلام / مولانا / کوچک دلاله‌زن / اهری‌لر / قره‌باغی‌لر / بالا مجید / آیت‌الله خسروشاهی / حاج محمدقلی / دینوری / حجت‌الاسلام کوچک / حجت‌الاسلام / جامع / خاله اوغلی / آلچاق / ۶۳ ستون / امام جمعه / شهیدی / خلخالی / قزل‌لی / مفیدآقا / حاج سیدتقی / حاج رضا / کره‌نی / خانا / قزوینی‌ها / مطهری / مسجد تاریخی / شیخ الاسلام.
۲	مسجد مدرسه	حاج صفرعلی / صادقیه / حسن پادشاه / صاحب‌الامر / اکبریه.
۳	مسجد مقبره	آیت‌الله شهید قاضی / چهارمنار / کبود.

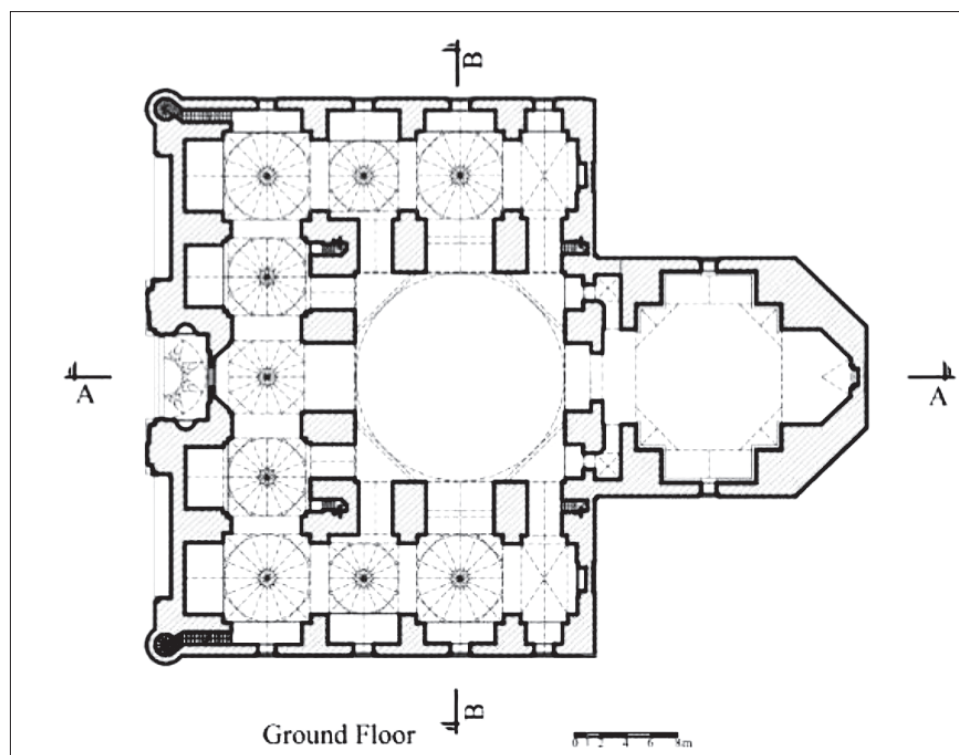
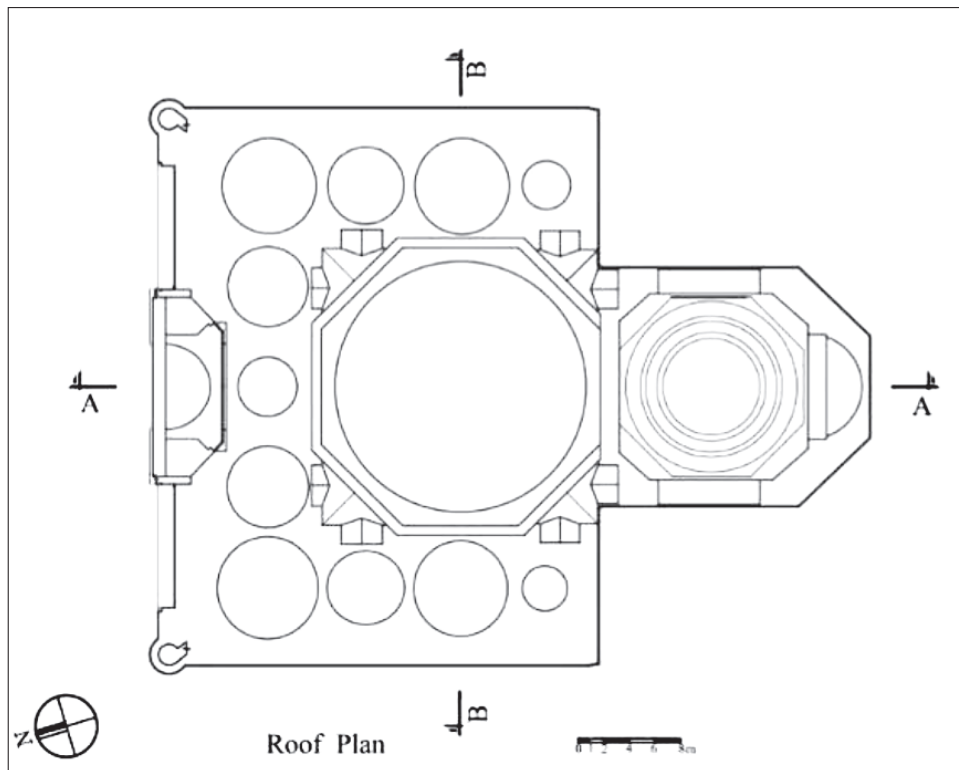

Bazaar Mosque			
M1 - Seyid-Ali agha	سید علی آقا	M12 - H*J-Mammad-Quli	حاج محمد قلی
M2 - Masjed-Madrase Hasan-Padshah	مسجد-مدرسه حسن پادشاه	M13 - Dinavary	دیناوری
M3 - Seghat ol eslam	سگت الاسلام	M14 - B*H*Hujjat-ul-Isl*m	حجت الاسلام کوچک
M4 - Masjed-Madrase H*J-Safar-Ali	مسجد-مدرسه حاج سفر علی	M15 - Hujjat-ul-Isl*m	حجت الاسلام
M5 - Masjed-Madrase S*tiqiyya	مسجد-مدرسه صادقیه	M16 - Jum*Machidi	مسجد جامع
M3 - Molana	مولانا	M17 - Kh*koglu	خانه کوغلی
M7 - Dar-Dallazan (kuchak)	کوتک	M18 - kh*q	آبچاق
M8 - Aharilar Mosque	آخاریار	M19 - *tmish-uch-Sutun	تخت سون
M9 - Ghare Baghilar	قره باغیزار	M3 - Emam - Jome	امام جمعه
M10 - Bala Machid	بالا مچید	M21 - Shahidi	شهیدی
M11 - Khosrosh*hi	خسروشاهی	M22 - Kh*kh*hi	خندانلی
		M23 - Qizilli	قزلی
		M24 - Mufid-agā	مفید آقا
		M25 - Masjed-Maghbare Shahid-Qāzi	مسجد-مقبره شهید قاضی
		M26 - Hājseyyed Taghi	حاج سید تقی
		M27 - Hāj-Rizā	حاج رضا
		M28 - Masjed-Maghbare Kabud (Goi-Machid)	مسجد-مقبره کبود (گویی-مچید)
		M29 - Karaneykhana	کوره لی خانه
		M30 - Sāhib-ul-Amr	صاحب الامر
		M31 - Masjed-Madrase Akbariyya	مسجد-مدرسه اکبریه
		M32 - Masjed-Maghbare Dort-Qabilar	مسجد-مقبره چهار دروازه
		M33 - Ghazviniha	قزوینیها
		M34 - Motahhari	مطهری
		M35 - Historic Mosque	مسجد تاریخی
		M36 - Sheykholeslam	شیخ الاسلام

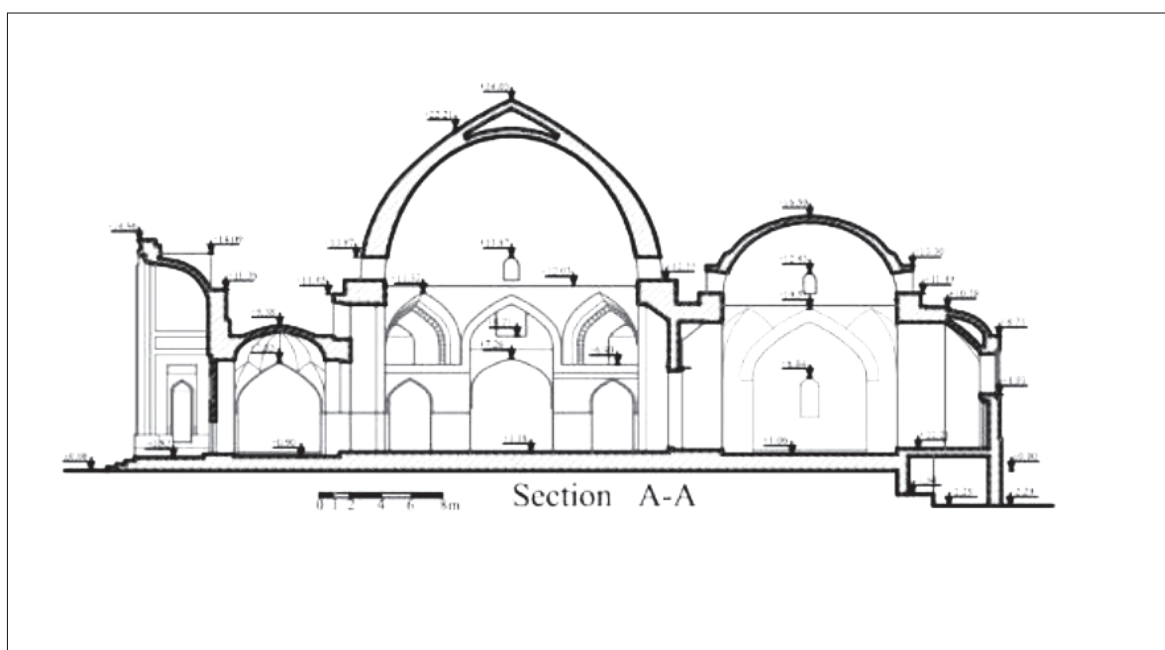
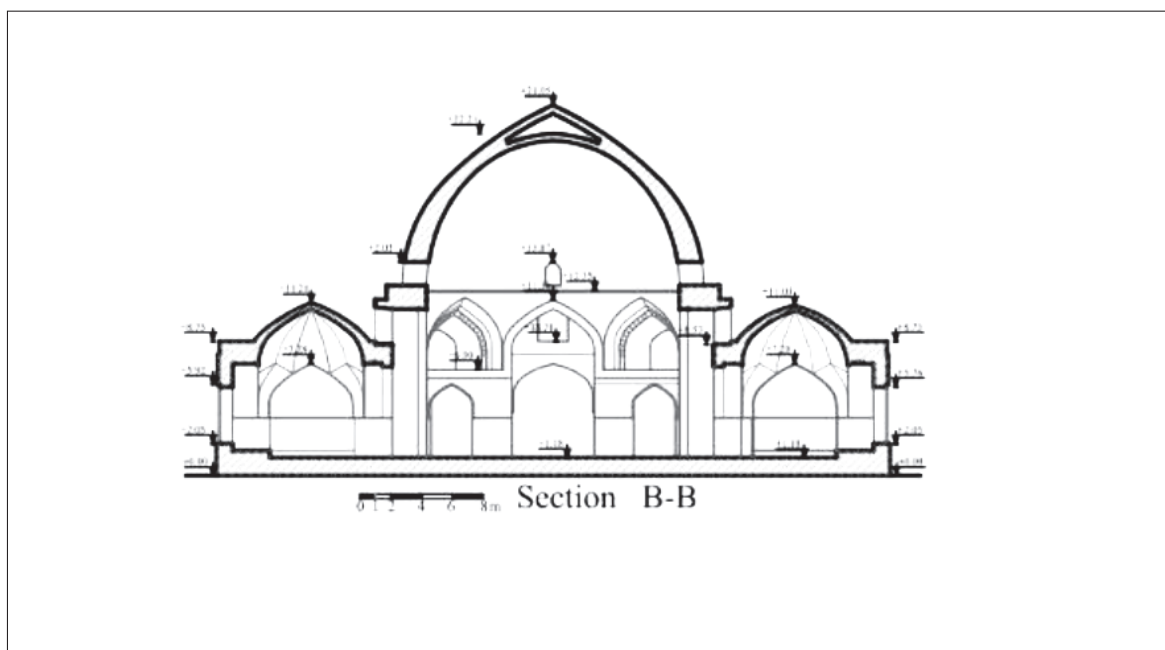
نقشه ۱. جاگذاری مساجد بازار تبریز بر روی نقشه (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تبریز).

بنای تاریخی، مذهبی مسجد کبود از آثار ارزشمند دوره ترکمانان قره‌قوینلوها (۷۸۰-۸۷۴ق) است که به دستور «السلطان جهانشاه بن قره‌یوسف نویان» از بنام‌ترین پادشاهان سلسله قره‌قوینلوها و به سرکاری^۲ عزالدین قاپوچی بنا شده است. وی در دوره تیموریان به مدت سیزده سال از جانب شاهرخ تیموری به نیابت او فرمانروایی کرد و به مدت ۲۲ سال با استقلال در عراقین (عراق عرب و عراق عجم)، آذربایجان، کرمان، هرمز، فارس، گرجستان، بغداد، و خراسان سلطنت کرد (۸۳۹-۸۷۲ق). او در هرات به تخت نشست، تبریز را پایتخت خود قرار داد و خود را به ابوالمظفر و مظفرالدین ملقب ساخت و عنوان طغراهای^۳ خود را، «ابوالمظفر جهانشاه بهادر سوزمز» انتخاب کرد (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۳). ساختمان مسجد با استناد به کتیبه برجسته سردر به سال ۸۷۰ق به اتمام رسیده است. بنای اصلی در مقام مسجد مقبره دارای صحن وسیعی است که به موجب وقفنامه مجموعه مظفریه شامل خانقاه، زاویه، صحن، حوضخانه، غرفه‌های تابستانی و زمستانی، باغ‌های وسیع، و... بوده است که برای حفاظت و نگهداری آن املاک وسیعی اعم از زمین، باغ، حمام‌ها، قنوت، کاروانسراها، و روستاهای حاصلخیز در اقصی نقاط ایران وقف کرده و اسامی آن در وقفنامه مضبوط و باقی‌مانده است (همان: ۲۱۶). خصوصیت بارز و شهرت وافر مسجد کبود در کنار معماری ویژه تلفیقی و اعجاب‌انگیز آن بیش‌تر به خاطر کاشیکاری معرق، معقلی (تلفیق آجر و کاشی) و اجرای نقوش پرکار در حد اعجاز آن است که زینت‌بخش سطوح داخلی و خارجی بناست و با توجه به این عظمت و زیبایی فوق‌العاده، لقب «فیروزه اسلام» گرفته است. ساختمان مسجد کبود بر خلاف سبک مساجد ایرانی - اسلامی به صورت کاملاً سرپوشیده (بدون حیاط مرکزی) و در فرم برون‌گرا و تک‌ایوانی به سمت بیرون مسجد، طراحی و با مساحتی در حدود ۱۹۰۰ متر مربع بنا شده

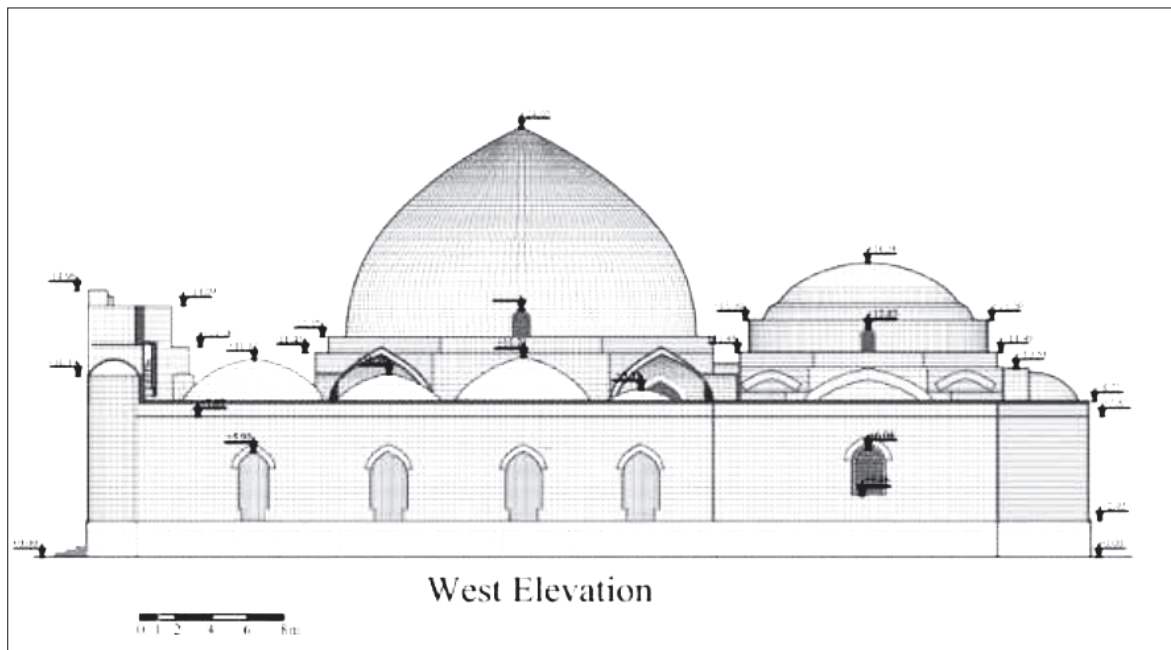
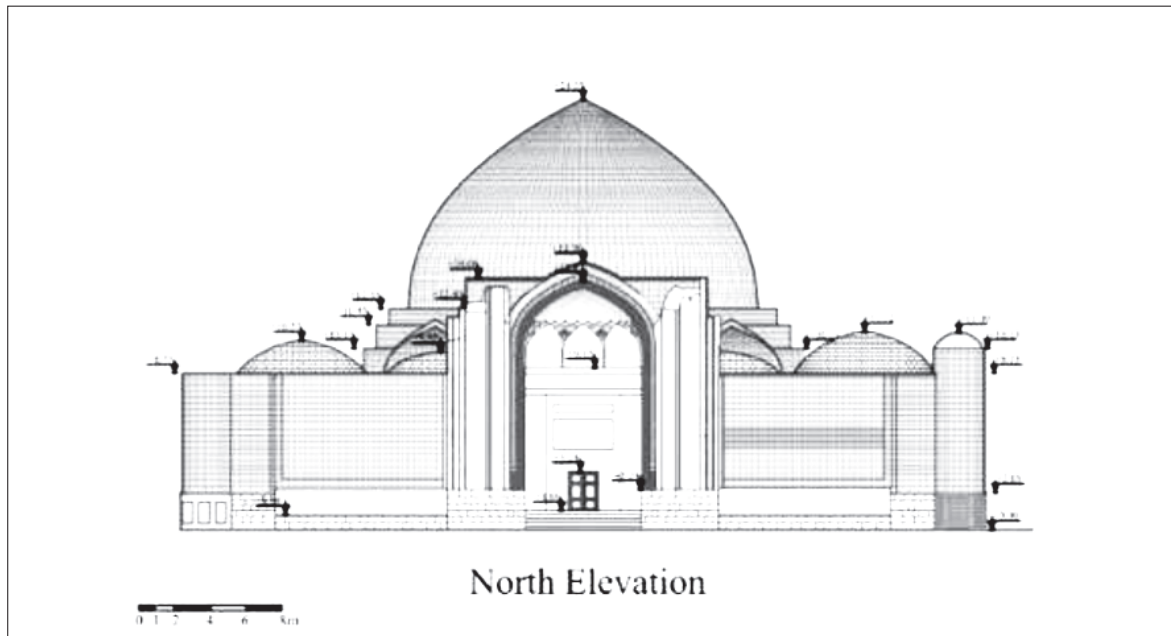
است و دو شبستان بزرگ و کوچک و رواق‌هایی پوشیده با عرقچین و اجراشده به روش ترکیب (نه عرقچین و دو طاق چهاربخشی) در سه وجه گنبدخانه مرکزی دارد. در دو گوشه جبهه شمالی دو مناره به ارتفاع یازده متر از کف بیرونی مسجد ساخته شده است. ارتفاع گنبد شبستان بزرگ از کف تا تیزه بیرونی آن ۲۴/۶۰ متر با دهانه داخلی به اندازه ۱۶/۳۵ متر به فرم دو پوش به هم پیوسته اجرا شده است. ارتفاع گنبد شبستان کوچک (شبستان جنوبی) تا نقطه بیرونی بخش آهیانه گنبد ۱۶/۵۰ متر است و با دهانه‌ای به طول ۱۳/۸۰ متر اجرا شده است. نورگیری اصلی مسجد از طریق هشت پنجره در دو نمای شرقی و غربی صورت می‌گیرد که ارتفاع هر کدام ۳/۸۰ متر و عرض‌شان ۱/۸۰ متر است که از سمت بیرون به شکل آجر مشبک اجرا شده است. در سال‌های معاصر (دهه هفتاد شمسی) در بخش‌های جنوبی و شرقی و غربی اطراف مسجد رواق‌هایی جهت ساماندهی محوطه و معین شدن حریم مجموعه ساخته شده است و با این طریق دو فضا (یکی به عنوان جلوخان در بخش شمالی و دیگری به عنوان مصلی تابستانی در بخش جنوبی مسجد) ایجاد شده است. ویژگی‌های معماری و مشخصات ساختاری مسجد کبود در نقشه‌های آن به وضوح قابل ارزیابی است. در میان اسناد تصویری تبریز سندی قدیمی وجود دارد که مینیاتوری است از نصوص مطراق‌چی (از همراهان سلطان سلیمان قانونی از سلاطین عثمانی) که به هنگام لشکر کشی به آذربایجان در سال ۹۴۰-۹۴۲ق از تبریز ترسیم شده است. در بخش میانی این مینیاتور بازار تبریز با حجره‌های هم‌شکل در کنار هم نشان داده شده است که طرحی است شماتیک از بازار و تداعی‌گر ریتم و تکرار در راسته‌های بازار تبریز. این مینیاتور از قدیمی‌ترین اسناد تصویری تبریز است که می‌تواند ابنیه‌های بازارش و شاخص شهر آن دوره را در آن مشاهده

نقشه ۲. پلان طبقه همکف و پشت بام مسجد کیبود (مأخذ: دفتر فنی پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تیریز).

نقشه ۳. مقاطع طولی و عرضی از بخش مرکزی مسجد کبود (مأخذ: دفتر فنی پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز).

نقشه ۴. نمای دو جبهه اصلی مسجد کبود (مأخذ: دفتر فنی پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز).

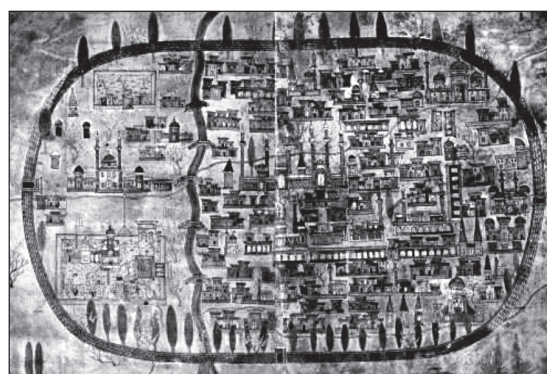
تصویر ۲. نقشه مینیاتوری مطراق‌چی از شهر تبریز، ترسیم به سال ۹۴۰-۹۴۲ ق (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز).

می‌شد با حروف انگلیسی) نوشته است. این نقاشی اطلاعات ارزشمندی به لحاظ موقعیت بناها، ساختار کلی شهر، باروری شهر و بنایی مستطیلی و مرتفع با گنبدخانه‌ای بر روی آن و یک ایوان ورودی و یک مناره در سمت شرق بنا و جدا از آن جداگانه ترسیم شده است که به احتمال قوی فرم آن از عناصر میدان‌های شهری در معماری غربی الهام گرفته شده است. بنای مذکور با حرف انگلیسی «O» علامت‌گذاری شده و در پایین تصویر نام آن «گئسوی مچیت» (گوش مصطلح محلی) نوشته شده است (تصویر ۳ و ۴).

تصویر ۳. گراور شاردن از شهر تبریز در اواسط دوره صفویه، ترسیم به سال ۱۶۷۳ م (مأخذ: تهرانی و همکاران، بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز).

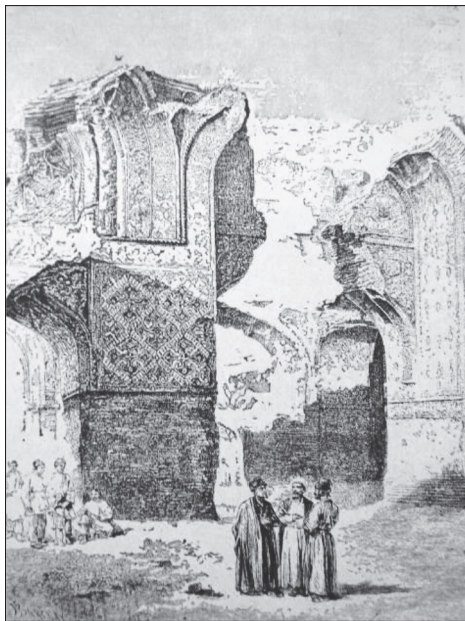
کرد که از دید یک مأمور دولت عثمانی تصویر شده است (تصویر ۱). در نقشه مذکور (با توجه به جهت قرارگیری میدان چایی‌رود و بخش صاحب‌آباد) مسجد کبود در بخش جنوب شرقی نقشه ترسیم شده است که با موقعیت امروزی آن مطابقت دارد. مسجد از نمای روبه‌رو و از نمای شمالی آن که ایوان ورودی نیز در آن سمت قرار دارد، ترسیم شده است. فرم و تناسب کلی مسجد درست ترسیم شده است با تفاوت‌هایی در ترسیم شکل و اندازه مناره‌ها و نوع قوس گنبدها که به احتمال قوی از فرم معماری عثمانی متأثر است (تصویر ۲). دیگر سند تصویری قدیمی از تبریز گراوری است که توسط ژان شاردن (جواهرفروش و جهانگرد فرانسوی) در سال ۱۶۷۳ میلادی از شهر تبریز تهیه شده است. این تصویر صورتی از نمای کلی شهر تاریخی تبریز در خود دارد که در آن ابنیه واجد ارزش و مهم شاخص‌تر و با رعایت مقیاس آنها نسبت به دیگر فضاهای همجوار، به تصویر کشیده شده است. چشم‌انداز نقاش از دید پرنده و محل استقرار او ارتفاعات جانب شمال شرقی (تپه‌های کوه عون بن علی) بوده است. شانزده بنا در این تصویر حروف‌گذاری شده و در قسمت پایین طرح، اسامی آنها را به دو زبان فرانسوی و فینگلیش (آنچه را که در بین مردم مصطلح بوده و تلفظ

تصویر ۱. نقشه مینیاتوری مطراق‌چی از شهر تبریز، ترسیم به سال ۹۴۰-۹۴۲ ق (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز).

در این بخش از تحقیق گذری اجمالی خواهیم کرد به دیدگاه برخی از مورخان و سیاحانی که در طول تاریخ از این بنا بازدید کرده و دیدگاهشان را مکتوب کرده اند. جلال‌الدین دوانی استاد قاضی حسین میبیدی که کتاب شواکل الحور فی شرح هیاکل النور را در یکی از زاویه‌های این مجموعه به پایان آورده است می‌نویسد: «تحریر این کتاب پس از نماز شب پنجشنبه یازدهم شوال سال ۸۷۲ق به خیر و اقبال در شهر یکتاپرستان تبریز در زاویه مبارکه مظفریه که خداوند سعی بانی آن ابوالمظفر جهانشاه را مشکور بدارد انجام پذیرفت» (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۶). حافظ حسین کربلایی از صوفیان قرن دهم هجری در کتاب روضات الجنان و جنات الجنان می‌نویسد: «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند عمارتی است در کمال نیکویی و لطافت موسوم به مظفریه از مآثر ابوالمظفر جهانشاه بن قره‌یوسف بن تورمش خان بیرام خواجه ترکمان و این طبقه را قره‌قوینلو و بارانی نیز می‌گویند» (کربلایی، ۱۳۴۴: ۵۲۴). کاتب چلبی مؤلف تاریخ جهان‌نما در سال ۱۰۴۵ق به همراه سلطان مراد به تبریز آمده و راجع به مسجد کبود چنین می‌نویسد: «... داخل و خارج و سردر و مناره آن با کاشی تزیین یافته است. یک قبه و یک مناره دارد (در آن زمان هر دو مناره سالم بوده است) مشبک و روزنه‌هایش از سنگ بلغمی به طرز ماهرانه و جالب کنده شده» (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۸). اولیا چلبی که پنج سال بعد از کاتب چلبی در سال ۱۰۵۰ق در زمان سلطنت شاه صفی به تبریز آمده، چنین می‌نویسد: «... درگاه مسجد از طاق کسری بلندتر است. بنایی عالی است. گنبدهای بلند دارد. همه در و دیوار آن با کاشی‌های رنگین زینت یافته و جامع دل‌انگیزی دارد. هر کس به داخل آن وارد شود دلش اجازه بیرون شدن نمی‌دهد. لیکن غالباً شیعیان از رفتن به داخل آن خودداری می‌کنند» (چلبی، ۱۳۳۸: ۱۶). ژان باتیست تاورنیه سیاح فرانسوی در زمان شاه صفی جانشین شاه

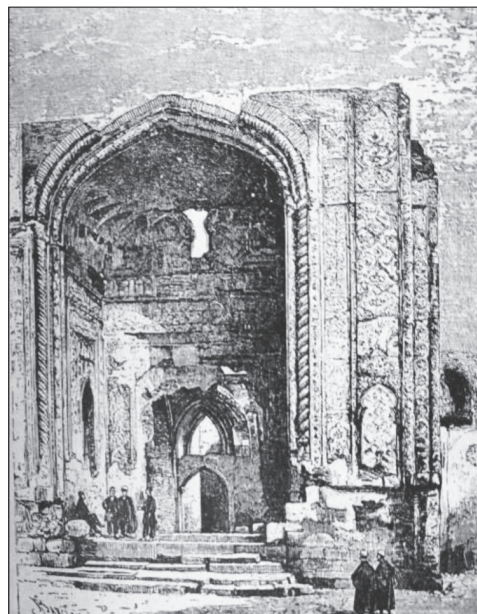
عباس به سال ۱۶۴۶م/۱۰۶۷ق از ایران و تبریز دیدن کرد و در باره مسجد کبود با ارائه جزئیات بیش‌تر نوشته است: یکی از آن مساجد که بهتر و عالی‌تر از سایر مساجد تبریز است در خارج از شهر و سر راه اصفهان واقع شده است. ایرانی‌ها آن را متروک گذاشته اند زیرا که سنی‌ها (پیروان عمر) آن را بنا کرده اند. بنای این مسجد بسیار عالی و نمای آن پنجاه قدم ارتفاع دارد. هشت پله از کف معبر کرسی دارد. داخل و خارج با کاشی‌های اعلا و خط عربی از طلا و لاجورد تزیین یافته است. در دو طرف بنا دو مناره خیلی بلند اما کم‌قطر دارد که در میان آنها راه‌پله تعبیه شده است. درب مسجد چهار پا بیش‌تر عرض ندارد و در وسط تخته‌سنگی سفید شفاف تراشیده اند که ۲۴ پا ارتفاع و ۱۲ پا عرض دارد که خیلی نمایش دارد و عظیم به نظر می‌آید. داخل گنبد ۳۶ قدم قطر دارد. دور تا دور گنبد بزرگ فضاهای خالی از مرمر سفید برای جای کفش ساخته شده است. تمام فضای داخل گنبد با کاشی، آجر و کلمات عربی گنجانیده شده و به قدری خوب جفت‌گیری کرده اند که مثل یک پرده نقاشی است. گنبد دوم از گنبد اول کوچک‌تر اما زیباتر است. در قعر آن از سنگ مرمر شفاف چیزی ساخته شده که شباهت به دری دارد که باز نشود. محراب مرمری در جهت قبله در گنبد مقبره است که به دو نیم شده... نیمه اول آن از بین رفته و نیمه دوم که آیه «...و انزلنا من المعصرات» بر روی آن حک شده است، هنوز باقی است. این گنبد پایه ندارد، ازاره آن به قدر ۸ پا از سنگ مرمر ارتفاع دارد. تمام فضای داخلی آن از مینای بنفشه رنگ با اقسام گل‌های صاف نقاشی شده است. سطح خارجی هر دو گنبد کاشی است که گل‌های برجسته دارد. روی گنبد اولی گل‌های سفید روی زمینه سبز و گنبد دوم ستاره‌های سفید روی زمینه سیاه دارد. در سمت جنوب شبستان آن دو تخته‌سنگ خیلی بزرگ شفاف و سفید که نور از آن می‌گذرد نصب شده است که وقتی

تصویر ۵. بخش مرکزی مسجد کبود پس از زلزله سال ۱۹۱۴ق
(مأخذ: سفرنامه مادام دیولافوآ).

آرتور اپهام پوپ در اوایل قرن جاری از مسجد کبود دیدن کرده و در کتاب هنر ایران شرح مختصری درباره آن نوشته و پلان معرفی و توصیف بنا و پنج قطعه عکس سیاه و سفید از مسجد در کتاب خود ارائه کرده است: «این مسجد یکی از معدود مساجد در ایران است که به خاطر سرمای سخت تبریز تمام محوطه آن با سقف پوشیده شده (حیاط مرکزی نداشته است) اینکه گنبد و مناره‌های آن به علت زلزله سخت فرو ریخته و به هیچ وجه باعث آن نقض طرح و اصول ساختمانی نبوده است. چه رعایت این اصول با دقت کامل و جسارت تمام انجام گرفته است» (پوپ، ۱۳۶۵: ۲۴۰). زلزله مهیب سال ۱۹۱۳ق باعث ویرانی شهر تبریز و کشته شدن عده زیادی از مردم آن شده است. در این میان مسجد کبود نیز آسیب دیده و در طی دو دوره مرمت شده است: تعمیرات دوره اول مربوط به سال‌های ۱۳۳۸ الی ۱۳۴۳ش به همت آقای مصطفوی رییس اداره کل باستان‌شناسی آن زمان و تحت نظر آقای اسماعیل دیباج و مراقبت و مباشرت مرحوم حاج ابوالقاسم معمار صورت گرفته و تعمیرات دور دوم که مهم‌ترین آنهاست، مربوط

آفتاب به آن می‌تابد سرخ‌رنگ می‌شوند به طوری که چند لحظه بعد از غروب آفتاب می‌توان به روشنایی آن مکتوب قرائت کرد» (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۱۱۶-۱۱۴). مادام دیولافوآ در سال ۱۸۸۱م/ ۱۲۹۹ق از مسجد بازدید کرده و چند گراور با کیفیت خیلی خوب از بقایای مسجد در کتاب خود آورده است (تصاویر ۴ و ۵). وی مسجد کبود را این‌گونه توصیف کرده است: عظمت بنا، زیبایی سردر و ظرافت معماری و کاشیکاری آن حیرت‌آور است. جای تأسف است که گنبد‌های این بنای زیبا به واسطه زلزله تکان خورده و خراب شده است. این مسجد حیاط بزرگی داشته که اطراف آن طاق‌نماهای جالب توجهی بوده در صحن آن هم حوض بزرگی برای وضو گرفتن بوده است. مسجد مرکب از دو تالار بزرگ است که از هم متمایز و دارای گنبد‌ها و راهرو ها بوده است که اکنون خراب شده اند. سنگ‌فرش این عمارت، باشکوه و خوش‌منظره است این سنگ‌ها را از معدن دریاچه ارومیه استخراج کرده اند که هنوز هم آسیبی ندیده و دست نخورده و محفوظ مانده اند. البته سنگینی و سختی آنها باعث شده که از دستبرد مصون بماند» (دیولافوآ، ۱۳۳۲: ۵۲-۵۵).

تصویر ۴. ایوان ورودی مسجد کبود پس از زلزله سال ۱۹۱۴ق
(مأخذ: سفرنامه مادام دیولافوآ).

به سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴ ش است. در این سال‌ها مسجد به دست توانای معمار شهیر و فقید آذربایجان، استاد رضا معماران تبریزی مرمت شده است. به گفته خود استاد: «در مسجد کبود خیلی محکم کاری کردم، آجرهای خوبی به کار بردم و اگر زلزله آن را خراب نکند، هزاران سال باقی خواهد ماند» (قدیری، ۱۳۷۳: ۹۰-۹۱).

بازخوانی کتیبه‌ها در آمودهای کاشی مسجد مقبره کبود

در میان انبوهی از انواع مصالح چون آجر، خشت، چوب، سنگ، کاهگل، سیم‌گل، گچ، آهک، و... که در آمود بناهای کهن و ارزشمند معماری ایرانی به کار گرفته شده است، کاشی نقش عمده‌ای را ایفا کرده است و علاوه بر آراستن بنا نقش پانام^۴ آن را نیز بر عهده داشته است. با اندکی تأمل در مجموعه‌های معماری ایرانی - اسلامی، می‌توان پی برد که یگانه عنصری که توانسته اهداف هنر اسلامی را تحقق بخشد، کاشی است. تا آنجا که آثار گران‌بهایی از این عنصر تزییناتی وابسته به معماری را در اکثر فضاهای قدسی کشورهای اسلامی مشاهده می‌نماییم که اوج آن در دوره تیموری بوده است. تمامی این آثار حاصل دسترنج هنرمندان توانایی است که زندگی خود را وقف هنر کردند و رسالت خود را به جامعه اسلامی و هنر اسلامی از طریق هنر کاشیکاری انجام داده و اعجاز آفریدند. به همین دلیل کاشیکاری به مثابه ویژگی برجسته معماری اسلامی به شمار رفته و هنر تزیینی را در معماری این سرزمین به اوج شکوفایی خود رسانده است. کاشیکاری انواع مختلفی دارد که عبارت اند از: کاشی معرق، کاشی بنایی، کاشی معقلی، کاشی خشتی، کاشی زرین‌فام، کاشی هفت‌رنگ، و... که هر کدام از انواع کاشی با توجه به شرایط و مقتضیات زمان خود ابداع شده اند. رشد چشم‌گیر کاشی بزرگ‌ترین دستاورد مهرآزان (معماران) ایرانی در زمینه تزیینات معماری محسوب می‌شود. در این میان شیوه کاشی معرق به طور مداوم رشد کرد تا آنکه مقارن

سده پانزدهم میلادی به حد وفور رسید چنان‌که قبلاً در تزیینات معماری همانندی نداشت (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۶۵). طرح‌های زینتی مجرد که به بناهای ایرانی (به‌ویژه به مساجد بزرگ) زینت می‌بخشد، چیزی فراتر از قشنگ‌سازی است. آنچه در چشم غربی صرفاً زینتی می‌نماید، البته زینتی است، ولی در عین حال نمایشی است از طریق نمادهای سنتی و تصویری. علاوه بر نمادهای سنتی بصری، کتیبه‌ها نقش آرایشی مهمی ایفا می‌کنند. همان‌قدر که معماران گوتیک در واقع‌گرایی تصویری جاندار، داستان دین مسیح را نمایش داده اند، طراحان ایرانی خطاب به تماشاگری باسوادتر، اسلام را با کلام واقعی قرآن عرضه کرده اند. هر یک مکاشفات خود را با اصول والای زیباشناسی آمیخته اند که هر دو نوع کتابت را تعالی بخشیده است، هر کدام توانسته به قلمرو روح پاک راه یابد (پوپ، ۱۳۶۵: ۱۳۴). ترابی طباطبائی در باره کاشی این مسجد چنین می‌گوید:

«...از دور آبی‌رنگ به نظر می‌آید و سایر رنگ‌ها و نقش‌ها از سفید و طلایی و سبز و فیروزه‌ای در متن سراسری مستحیل می‌گردد. از نزدیک تقسیم‌بندی منطقی سطح بدنه با اشکال مختلف و سطوح متفاوت و ستون‌های گرد و مقرنس و تخصیص هر قسمت به نقوشی کاملاً متمایز از هم، از حیث طرح و نقش و رنگ ظاهر می‌گردد. ولی مقام و مرتبه غیرقابل رقابت هنری و ریزه‌کاری و رنگ‌آمیزی آن، به دقت بیش‌تر از فاصله کم‌تر از یک متر احتیاج دارد و در چنین حالتی مفاهیم عادی زمان و مکان و نقش و نگار از بین رفته و بیننده بی‌اختیار کلماتی را که نشانه حیرت و تعجب باشد بر زبان می‌راند و دست مریزاد بر معرق‌گران آن می‌گوید. به دست‌هایی که یک‌بار برای همیشه شاهکاری آفریدند و به بنایی بی‌همتا روح دادند و جان بخشیدند (ترابی طباطبائی، ۱۳۴۸: ۱۱-۱۲، ۱۴)»

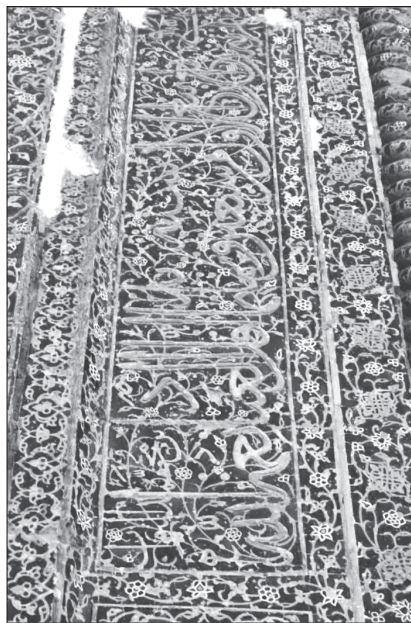
درباره اعجاز و زیبایی کاشیکاری معرق، نظر پوپ چنین است: «کاشی معرق رنگ خود را تا بی‌نهایت حفظ می‌کند و ششصد سال بعد چنان براق است که ذره‌ای از درخشش آن کاسته نشده» (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۶۵).

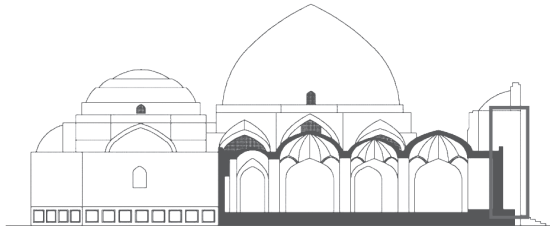
تصاویر ۷ و ۸. بخش‌های باقیمانده کتیبه معرق ایوان شمالی مسجد کبود (مأخذ: نگارندگان).

واقع هم نمای داخلی و هم نمای خارجی کلاً به کاشی و آجر-کاشی مزین شده است. برای ورود به مسجد کبود باید از جبهه شمالی بنا که ایوانی رفیع و در شأن فیروزه اسلام است، عبور کرد. کتیبه‌ای که در ایوان مذکور به خط ثلث معرق کاری شده و قوس ایوان را با خود آراسته است، آیات هجده و نوزده سوره توبه است: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (۱۸) أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۹)». ترجمه آن عبارت است از: مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده اند پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند (۱۸) آیا سیراب ساختن حاجیان و آباد کردن مسجد الحرام را همانند [کار] کسی پنداشته‌اید که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و در راه خدا جهاد می‌کند [نه این دو] نزد خدا یکسان نیستند و خدا بیدادگران را هدایت نخواهد کرد (۱۹). متن کتیبه به «نعمه الله بن محمد البواب» خطاط کتیبه‌های مسجد کبود ختم شده است (تصویر ۳). قابل ذکر است که کتیبه‌های مجموعه حسن پادشاه در شمال بازار تاریخی تبریز نیز اثر همین هنرمند است. در ادامه، متن بازخوانی شده کتیبه مذکور که بر بدنه ایوان ورودی نقش بسته است، آورده می‌شود (تصاویر ۷ و ۸).

همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، کاشیکاری‌های مسجد کبود که شامل کتیبه‌هایی از آیات قرآن و اسماء متبرکه و انواع طرح‌های بی‌شمار اسلیمی و هندسی است. این کاشیکاری‌ها در گذشته شاهد آسیب‌های بی‌شمار بوده و دستخوش برخی عوامل فرسایشی شده است و اکثر کتیبه‌ها و طرح‌ها و دیگر اشکال، ناقص شده اند و نیازمند بازخوانی و تکمیل خطوط کلی هستند که در ادامه به بازخوانی برخی از آنها خواهیم پرداخت. برخلاف آنچه که امروزه از مسجد کبود نمایان است، این بنا نخست برون‌گرا طراحی شده و تمامی سطوح خارجی بنا دارای آمودی زیبا و منحصر به فرد بوده که امروزه در ایوان ورودی و چندین محل دیگر از جداره بیرونی بنا، شاهد کاشیکاری‌های زیبای مربوط به آن دوران هستیم. در

تصویر ۶. ختم آیه ۱۹ سوره توبه به «نعمه الله بن محمد البواب» (مأخذ: نگارندگان).

نقشه ۵. موقعیت آمود شرقی ایوان ورودی (مأخذ: نگارندگان).

در کتیبه حاشیه غربی پایه سردر، از بالا به ترتیب، کلمه «عظیم» به خط ثلث و سفید رنگ مینایی باقی مانده است. در قسمت زیرین آن کاشیکاری (به سبک خاتم کاری) مشاهده می‌شود (تصویر ۱۱) که متأسفانه در تمام بدنه مسجد کبود فقط این تکه باقی مانده است.

تصویر ۱۱. کاشیکاری به سبک خاتم در سمت غربی ایوان (مأخذ: نگارندگان).

در کتیبه پایین‌تر آن، طرح اسلیمی و گل و برگ در سطح کاشی معرق به رنگ فیروزه‌ای با گل‌های سفید در متن آبی لاجوردی و کتیبه‌هایی به خط ثلث با نوشته‌های «غفور رحیم» و «عزیز حکیم» که با کاشی فیروزه‌ای مزین شده است. در بخش سیاه‌رنگ آن نوشته‌های «الله» و «یا محمد» و «اسجدوا لله» از جنس آجر برجسته در متن آبی‌رنگ اجرا شده است (تصاویر ۱۲ تا ۱۵). بیش‌تر نوشته‌ها و گل‌ها و اسلیمی‌های آجری دارای رنگی از جنس خودش به رنگ آخرایبی بوده که به مرور زمان زده شده و فقط در چند نمونه

کتیبه شماره ۹ در قسمت بیرونی و سمت شرقی ایوان ورودی مسجد کبود واقع است که بر روی زمینه لاجوردی آن، نقش اسلیمی و برگ‌ها به رنگ فیروزه‌ای با گل‌های سفید کار شده است. (نقشه ۵) اسلیمی‌هایی که در طرح بازخوانی زردرنگ دیده می‌شوند، در واقع آجری بوده به به رنگ آخرایبی^۵ که با گذشت زمان دچار آسیب شده و از بین رفته است. این قسمت عیناً در سمت غربی ورودی تکرار شده است. (تصویر ۱۰) کلمات وسط عبارت اند از: «غفور رحیم» و «عزیز حکیم» و اسماء حاشیه آن عبارت اند از: تکرار کلمه «الله» در سمت راست قاب و تکرار عبارت «یا محمد» در سمت چپ.

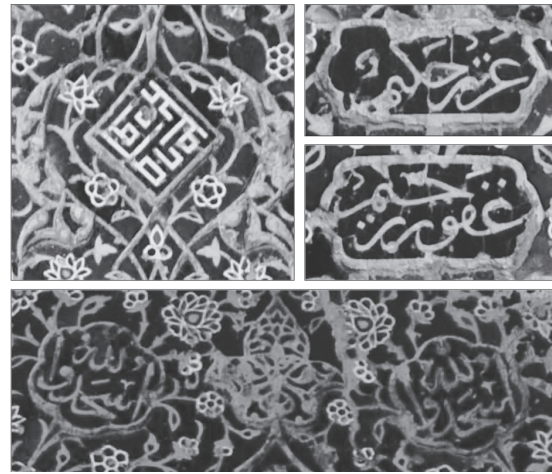

تصویر ۱۰. طرح بازخوانی شده
تصویر ۶ (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۹. آمود سمت شرقی ایوان، در
حاشیه بیرونی (مأخذ: نگارندگان).

در کتیبه‌های ذیل برخی از نمونه‌های بازخوانی‌شده کتیبه‌ها و اسلیمی‌ها و اسماء خداوند و القاب استفاده شده در ایوان ورودی ارائه شده است. در این تصاویر امتداد داغ گل و برگ‌ها در اسلیمی‌ها بررسی شده و بر اساس آن متون کتیبه‌ها بازخوانی شده است (تصاویر ۱۸ تا ۲۳).

تصاویر ۱۲ تا ۱۵. کلمات عزیز حکیم / غفور رحیم / یا محمد / اسجدوالله (مأخذ: نگارندگان).

از بقایای کاشی‌های ریخته شده مشاهده می‌شود. تکنیکی که در تزیینات کاشی مسجد کبود برای اسماء متبرکه به کار گرفته شده است از نوع معرق و معقلی بوده که هنرمند کاشیکار برای نصب آنها از نهایت ظرافت و دقت خود استفاده کرده و نشان از آگاه بودن استاد کاشیکار از اصول و مبانی هنری و بصری دارد. چرا که محل نصب اسامی به نحوی انتخاب شده است که در آن قدر و منزلت و جایگاه نام پیامبران و امامان با توجه به موقعیت‌های برگزیده‌شده، بهترین جلوه را از خود نمایان می‌کند. به عنوان مثال در این کتیبه‌ها در یک زمینه مشکی‌رنگ و با خط ثلث فیروزه‌ای با حاشیه آجری، معرق کاری شده است که نهایت درخشندگی دارد و توجه بیننده را بیش‌تر جلب می‌کند. برخی از این عبارات عبارت‌اند از: «یا دائم النوال»، «یا دلیل الخیرات»، «یا کثیر المبرات»، «یا حبیب الفقرا»، و «یا کثیر الانعام» (تصاویر ۱۶ و ۱۷).

تصاویر ۱۶ و ۱۷. «یا کثیر الانعام» و «یا حبیب الفقرا» (مأخذ: نگارندگان).

تصاویر ۱۸ و ۱۹. نیم‌ستون گرد اول از بخش ایوان، اصل آمود و طرح بازخوانی‌شده آن (مأخذ: نگارندگان).

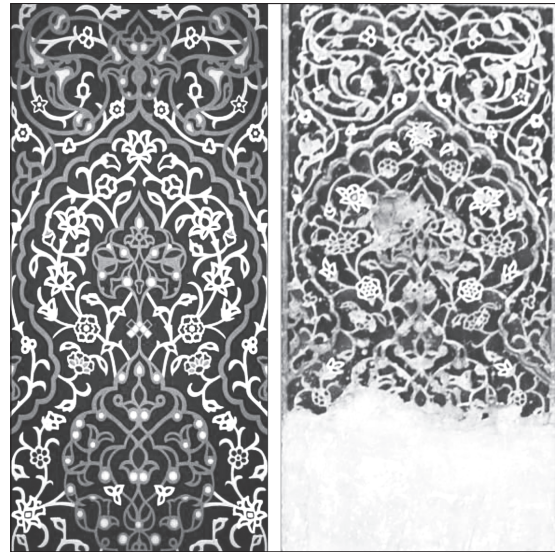

تصاویر ۲۰ و ۲۱. بخش میانی دو نیم‌ستون گرد، اصل آمود و طرح بازخوانی‌شده آن (مأخذ: نگارندگان).

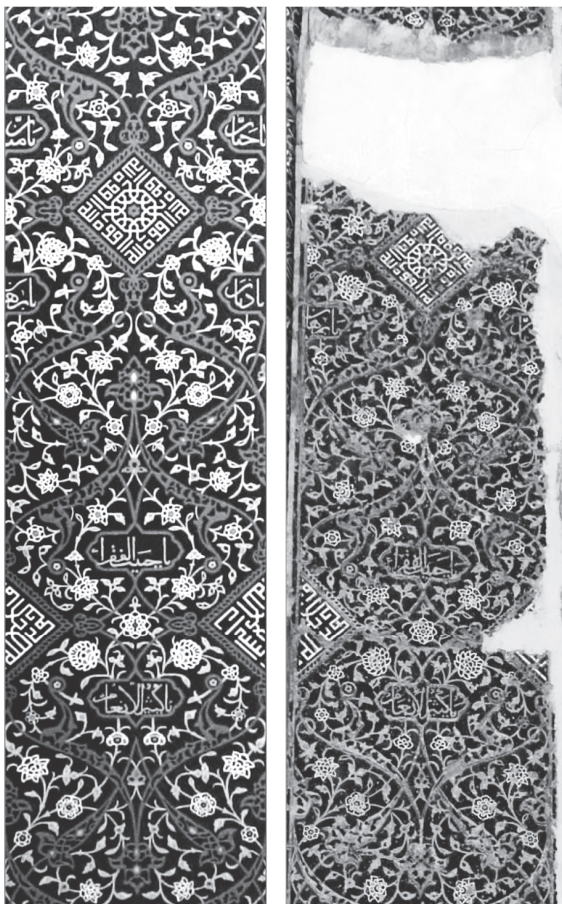
تصاویر ۲۲ و ۲۳. نیم‌ستون گرد دوم از بخش ایوان، اصل آمود و طرح بازخوانی‌شده آن (مأخذ: نگارندگان).

فیروزه‌ی و حاشیه فیروزه‌ای‌رنگ در زمینه‌ای سیاه شکل یافته است. کتیبه دارای ظرافت و دقت است و با جزئیات بسیاری طراحی و اجرا شده است (تصاویر ۲۶ و ۲۷). در کتیبه تصویر ۲۸ نیز که قاب بالایی کتیبه ۲۶ است، متن معرق و مضرس‌کاری در مثلث‌های کناری «لا اله الا اله» است و حد فاصل آنها عبارات «یا حنان» و «یا منان» و «یا دیان» و «یا برهان» به خط ثلث با رنگ فیروزه‌ای در زمینه‌ای مشکی‌رنگ و در مربع وسط معرق‌کاری شده است (تصویر ۲۸). کتیبه‌های مذکور عیناً و به صورت قرینه در دو سمت ایوان ورودی مسجد (سمت‌های شرقی و غربی) و در قسمت بیرونی پایه‌ها اجرا شده‌اند. بخش‌هایی از کتیبه که فرسوده شده و ریخته است، در طرح بازخوانی‌شده آن (تصویر ۲۹) به کمک بخش‌های باقی‌مانده و قرینه‌های موجود، ترسیم شده است.

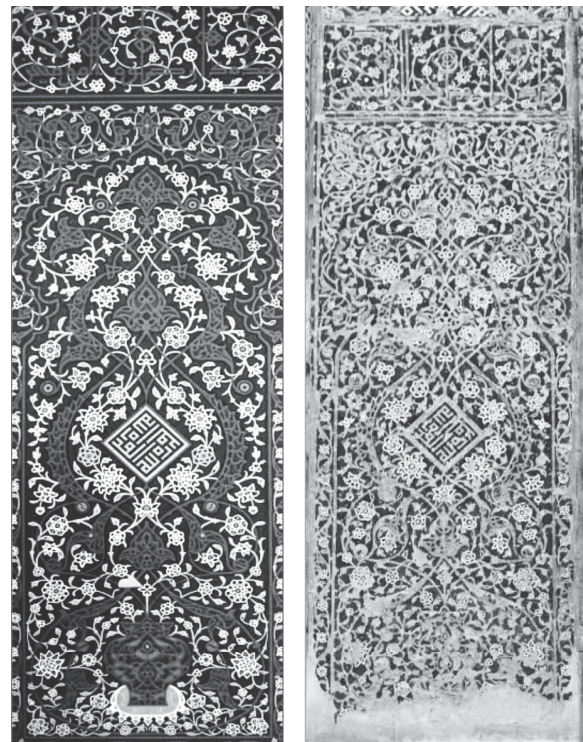

تصاویر ۲۴ و ۲۵. قاب پایینی کتیبه ایوان، قبل از شروع سوره توبه (مأخذ: نگارندگان).

کتیبه تصویر ۲۶ که طرح کلی آن به شکل محرابی و در داخل آن طرح گل و گلدان اجرا شده است، با اسلیمی برجسته آجری و گل‌های سفید با برگ‌های سبز فیروزه‌ای در زمینه آبی لاجوردی و عبارتی به خط کوفی در درون یک قاب مربع («القدرت لله») با رنگ سبز

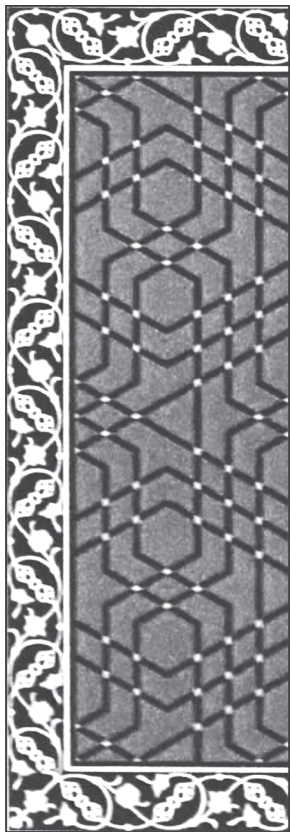

تصاویر ۲۸ و ۲۹. کتیبه پایه سردر در قسمت بالایی کتیبه تصویر ۲۳ (مأخذ: نگارندگان).

تصاویر ۲۶ و ۲۷. پایه سردر ورودی قسمت پایین (مأخذ: نگارندگان).

در بخش زیرین ازاره‌های بخش میانی مسجد، فضاهای کوچکی با ریتم و تناسب مشخص ایجاد شده است. این فضاها - که حاصل تخمیر کاشی‌ها و ناماسازی پایه‌هاست - ظاهراً محل گذاشتن مهر و تسبیح و کتب بوده است. پایه‌های شبستان شرقی و غربی و شمالی در بخش ازاره دارای کاشیکاری با طرح‌های هندسی در بدنه و طرح‌های اسلیمی در زمینه قاب‌بندی شده در حاشیه‌های هر وجه پایه است (تصویر ۳۲).

تصویر ۳۲. طرح بازخوانی ازاره‌ها و قاب آن. (مأخذ: نگارندگان).

رنگ استفاده‌شده در زمینه اصلی ازاره‌ها در بخش میانی آنها، فیروزه‌ای بوده و در بخش بیرونی ازاره‌ها (در سمت شبستان‌ها)، مشکی است با این تفاوت که خطوط اصلی در هر دو سمت اشاره‌شده با رنگ متفاوت ولی طرح یکسان به کار گرفته شده است. علاوه بر تزئین ازاره‌ها، کتیبه‌ای بر بخش بالایی ازاره‌ها (قسمت کمر پایه) و دور تا دور پایه‌ها با قاب‌بندی مشخص، کتابت و اجرا شده است. تعداد پایه‌های دارای کتیبه مذکور دوازده عدد

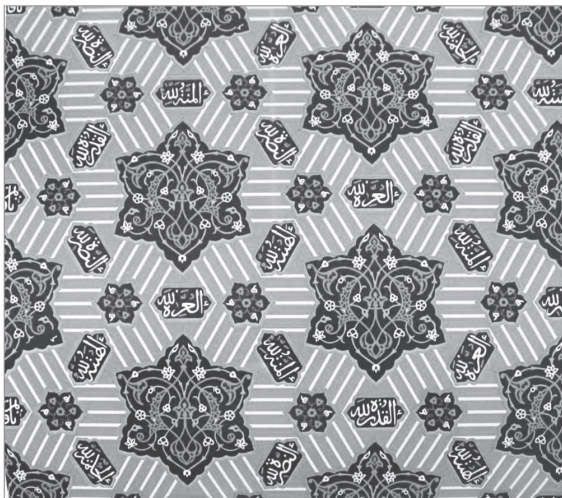
آنچه که ارائه شد، بخش‌های مختصری از تزئینات بی‌شمار جداره‌های بیرونی مسجد کبود است که با توجه به ضیق جا به همین مقدار بسنده می‌کنیم تا در ادامه تحقیق به تزئیناتی چند در بخش درونی مسجد نیز اشاره‌ای کنیم. در قسمت داخلی ایوان ورودی (پشت ایوان) بالای در ورودی، یک بیت شعر فارسی با مضمونی زیبا دیده می‌شود که یک مصرع آن در سمت راست و مصرع دوم آن در سمت چپ ورودی اجرا شده است. متن کتیبه چنین است: «کردار بیار و گرد گفتار نگرد/ چون کرده شود کار بگوید که که کرد». این نوشته به خط ثلث و حاشیه طلایی و در زمینه مشکی کتابت شده است (تصاویر ۳۰ و ۳۱).

تصاویر ۳۰ و ۳۱. یک بیت شعر فارسی که در قسمت بالایی ورودی در دو سمت درب، معرق کاری شده است (مأخذ: نگارندگان).

هرچند بسیاری از تزئینات درونی مسجد در گذر زمان اتفاقات آسیب‌رسانی مانند زلزله را پشت سر گذاشته اما در جای‌جای بدنه رنجور خود نشانه‌هایی گویا و واضح از نمونه‌های مختلف با تنوع خط و تکنیک در اجرای کاشیکاری دارد که این تزئینات در بخش‌های ذیل قابل رویت است: در ازاره‌ها، بخش انتهایی ازاره‌ها، بدنه تویزه‌های برجسته، بدنه تویزه‌های اصلی، محراب مسجد، بدنه طاق‌های گهواره‌ای مابین پایه‌ها، لبه قوس‌های بخش چپیره گنبد، و...

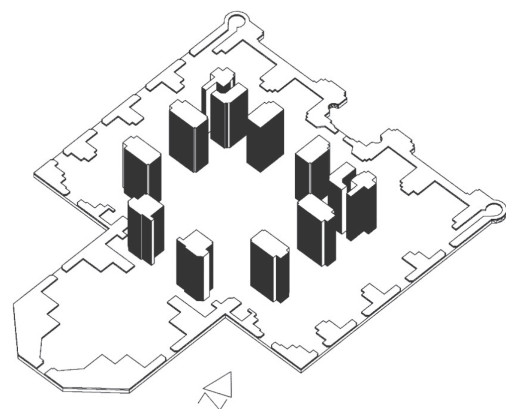
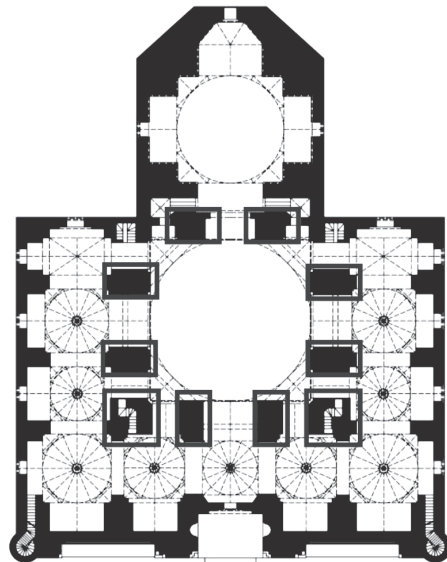
بدنه پوشش قوسی راهروهای شرقی و غربی گنبدخانه مرکزی بسیار زیبا و مبتکرانه با ترکیبی از آجرهای هره منظم و شکل داده شده است و در میان آنها کاشی‌های معرق در قالب شکل هندسی و متن اسلیمی در ابعاد بزرگ و کوچک اجرا شده است (تصویر ۳۳). در این میان کاشی‌های معرق شش ضلعی کشیده که مزین به عبارات دینی است که با چیدمانی هندسی در کل بدنه طرح و اجرا شده است. عبارات مذکور عبارت اند از: «الحمد لله» و «النصرة لله» و «المنة لله» و «الحكمة لله» و «القدرة لله» و «انشاء لله» و «العزة لله» و «الهيبة لله» که با کاشی سفید در زمینه مشکی و حاشیه فیروزه‌ای رنگ معرق کاری شده است. برای درک بهتر کیفیت کاشی‌های ذکر شده، نمونه‌های آن در ادامه نشان داده می‌شود (تصاویر ۳۴ تا ۳۶).

تصویر ۳۳. طرح بازخوانی شده کاشیکاری معقلی سطوح طاق‌های مابین پایه‌های میانی گنبدخانه بزرگ مسجد کبود (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز).

تصاویر ۳۴ تا ۳۶. کاشی‌های مزین به عبارات دینی (مأخذ: نگارندگان).

است که فرم کلی آنها به شکل مکعب مستطیل است. متونی که در کتیبه‌های مذکور استفاده شده است، آیاتی است از کلام خدا که به صورت نواری در گرداگرد پایه‌ها و در هر پایه بین ۱۵ تا ۱۸ آیه از سوره‌های مختلف قرآن، معرق کاری شده است. در نقشه‌های شماره ۶ و ۷ موقعیت قرارگیری پایه‌ها به تصویر کشیده شده است. نکته‌ای که در این قسمت حائز اهمیت است، استفاده از آیات حاوی مضمون‌های مشابه در هر پایه به صورت جداگانه (به جز پایه‌های محراب) است که با تدقیق در آنها می‌توان به این مهم دست یافت که آیه‌های کتابه شده در پایه‌ها به صورت حساب شده و آگاهانه انتخاب شده اند و با در نظر داشتن یک هدف برای مضمون کلی آن آیات بر هر پایه در نظر گرفته شده اند.

نقشه‌های ۶ و ۷. نمایش موقعیت پایه‌های میانی گنبدخانه مسجد کبود بر روی پلان آن (مأخذ: نگارندگان).

کتیبه تصویر ۴۰ در بدنه ضلع غربی محراب اصلی مسجد اجرا شده است.

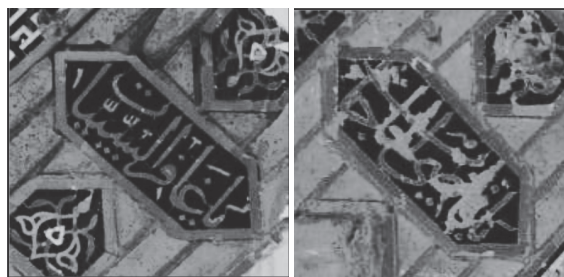
تصویر ۴۰. تزیینات کاشی معرق دیواره‌های کناری محراب اصلی مسجد (مأخذ: نگارندگان).

این کتیبه با زمینه لاجوردی، اسلیمی فیروزه‌ای، گل‌های سفید و طلایی، و ترنج‌هایی طلایی با زمینه سبز چمنی، طراحی و اجرا شده است. در مربع وسط چهار «سبحان الله» نقش بسته است که با معرق کوفی سفیدرنگ در متن آبی و حاشیه طلایی که به گل شباهت دارد (تصویر ۴۱). متن مثلث‌های لبه بالایی دو «الحمد لله» است که با خط کوفی و کاشی معرق سفیدرنگ در متن آبی با حاشیه طلایی اجرا شده است (تصویر ۴۲). در این کتیبه گاه دو اسم متبرکه در یک قاب مستطیل و گاه سه اسم در یک قاب مثلث جا گرفته‌اند. به این قرار: «یا روف یا رزاق»، «یا شافی یا کافی یا باقی»، «یا وتر یا سبوح یا بر»، «یا قدیر یا ستار یا غافر»، «یا خلاق یا وهاب»، «یا رحیم یا عزیز»، «یا قائم یا قدیر یا باری»، «یا حنان یا منان»، «یا مرسل یا مرشد»، «یا نور یا قدیر یا فرد»، «یا مجیب یا قریب»، «یا باعث یا وارث»، و ... که به خط ثلث طلایی‌رنگ در زمینه مشکی با حاشیه طلایی اجرا شده است (تصویر ۴۳). در ضمن اسامی متبرکه: «الله»، «اول»، «صمد»، «نور»، «احد»، و «مجید» به خط کوفی و با رنگ طلایی در زمینه‌ای مشکی‌رنگ در قاب‌های مربع دور طلایی در میان قاب‌های مستطیل

بر روی تویزه داخلی پایه‌های شبستان شرقی و غربی تمام دیواره پایه‌ها معرق کاری شده است و در بخش مرکزی آن در یک قاب مربع شکل با زمینه‌ای آبی‌رنگ عبارت «الحمد لله» به خط کوفی و رنگ سفید تکرار و به شکل یک گل هندسی طرح شده است (تصویر ۳۷). دیگر عبارات که در بدنه در قالب کاشی‌های معرق کوچک شش‌ضلعی کشیده بر اضلاع مربع مرکزی عمود هستند، عبارت‌اند از: «یا رفیع الدرجات» و «یا مجیب الدعوات» و «یا قاضی الحاجات» و «یا غافر السيئات» و «طوبی من يعمل بعمله» که در تمام سطوح بدنه به صورت پراکنده ولی با نظمی خاص با زمینه مشکی و حاشیه فیروزه‌ای نمایان است (تصویر ۳۸ و ۳۹).

تصویر ۳۷. تکرار عبارت «الحمد لله» در مربع مرکزی که طرحی هندسی تشکیل می‌دهد (مأخذ: نگارندگان).

تصاویر ۳۸ و ۳۹. «یا غافر السيئات» و «یا قاضی الحاجات». (مأخذ: نگارندگان).

معرق‌کاری شده است (تصاویر ۴۴ و ۴۵).

آنچه که در مقاله حاضر به آن پرداخته شد، مهم‌ترین تزیینات به کار گرفته‌شده در مسجدمقبره کبود است و هدف ما بازخوانی متون کتیبه‌ها و اصولی نمودن طرح‌های فروریخته یا فرسوده و

ترسیم مجدد آنها بود. تنوع خطوط و طرح‌ها و تکنیک‌ها نشان از بهره‌گیری از تعدد استادکاران و هنرمندان در خلق چنین آثار ارزشمند و بی‌نظیری دارد که در نوع خود بی‌مانند است (تصاویر ۴۶ تا ۵۳).

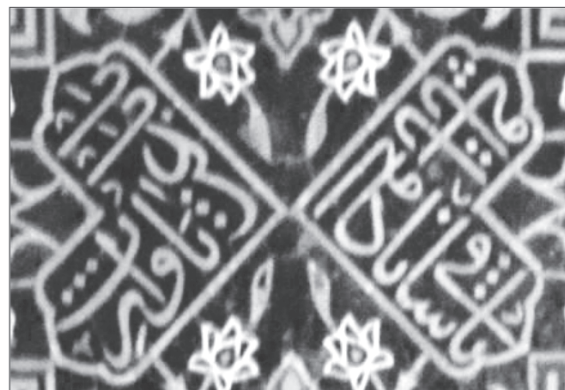
تصویر ۴۱. دو «الحمد لله». (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۴۰. ترکیب چهار «سبحان الله». (مأخذ: نگارندگان).

تصاویر ۴۳ و ۴۴. «مجید» و «اول». (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۴۲. «ترکیب یا شافی یا کافی یا باقی» و «یا باعث یا وارث» (مأخذ: نگارندگان).

تصاویر ۴۶ تا ۵۳. تنوع خطوط آمودهای کاشی معرق مسجد کبود که با تکنیک‌های متفاوت به کار گرفته شده است (مأخذ: نگارندگان).

نتیجه‌گیری

به هنگام بررسی نمونه‌های معماری شاخص باقی‌مانده از زمان‌های قدیم، نتایجی از آن حاصل می‌شود که آدمی را به وجد می‌آورد تا آنجا که حیات موجود در جان بنا را احساس می‌کند و درمی‌یابد که مهرآز بنا چگونه فردی بوده که توانسته است تدبیری برای ساخت و افزایش آن بیاندیشد که با گذر قرن‌ها باز هم بنا حرفی برای گفتن داشته باشد. همان‌گونه که در مقاله‌ی مرور کردیم، به سبب اهمیت مسجد کبود، در مکتوبات تاریخی از زبان مورخان و سیاحان، به دیدگاه‌هایی درباره‌ی آن برخورد می‌کنیم. آنان هر کدام به نحوی در به تصویر کشیدن هرچه باشکوه‌تر مسجد کبود تلاش کرده‌اند و با توجه به زمینه‌ای که در آن دارای مهارت بوده‌اند به توصیف بنا پرداخته‌اند. این امر موجب تحریک حس پژوهش و تحقیق نگارندگان در باره‌ی این موضوع شد تا ببینند آنچه آنها سال‌ها پیش دیگران به آن پرداخته‌اند، در حال حاضر در چه وضعی است؟ این اقدام موجب گردید با دیدی موشکافانه‌تر به موضوع نگاه کرده و به یافته‌ها و نتایج ارزشمندی دست یابیم.

سازه و سیمای مسجد کبود به عمیق‌ترین مفهوم نبوغ و خلاقیت هنرمند معمار و کاشیکاران مسجد کبود در زمینه‌ی زیبایی کالبدی و بصری اشاره دارد. به گونه‌ای که هر آن چنین به نظر می‌آید که چند لحظه قبل از زیر دست‌های هنرمندان بیرون آمده است و یا ساعتی پیش صدای اره و چکش و سایر ابزار و آلات استادکاران قطع شده است. در حالی که دیوارهای استوار و کاشی‌های ظریف آن سالیان سال از باد حوادث متأثر شده است و شش قرن پیش خوشنویسان و معرق‌گران مؤمن به خدا و هنر خود و فنای آدمی و بقای آثار هنری کوشیدند و عرق ریختند و خانه‌ای برای خدا و خداشناسان ساختند، که در زیر سقف کاشیکاری آن دور از اختلاف رنگ و نژاد جمع شوند و قدرت یابند و حیات بخشند. از زمان شکل‌گیری مسجد کبود تا به امروز، هنوز بنایی نتوانسته در مقابل آن قد

علم‌کند؛ چه به لحاظ تکنیک ساخت و چه به لحاظ تنوع در طرح و نقش و رنگ خطوطی که در آمود بنا به کار گرفته شده است.

آنچه که در تشریح و تفسیر و بازخوانی معرق‌ها، معقلی‌ها، کتیبه‌ها، اسماء الله و نقوش اسلیمی و هندسی موجود در کاشیکاری مسجد کبود ذکر شد، مختصری بود از زیبایی و صفناشدنی که جز با دیده وجدان نمی‌شود و قلم از بیان آن عاجز است. امید است این اشاره مختصر که باید دغدغه هر انسان فرهنگ‌دوست و هنردوست باشد، توانسته باشد گامی در راستای حفظ و اشاعه هویت و تمامیت یک اثر هنری بدیع برداشته باشد.

پی‌نوشت:

۱. آمود در معماری ایرانی، ساخت و کردها و ترکیب‌بندی اجزای روکار و پوشش و آرایش است که روی سفت‌کاری بنا انجام می‌شود. معادل آن در معماری غربی «Revetment» است (بزرگمهری، ۱۳۸۱: ۱۵).
۲. کسی که در رأس کاری قرار دارد، پیشکار، کارفرما (معین، ۱۳۴۳: ۱۸۶۹).
۳. القابی باشد که بر سر فرمان پادشاهان می‌نویسند، و در قدیم خطی بوده است منحنی که بر سر احکام ملوک می‌کشیده‌اند (<http://dic.abadis.net>).
۴. عایق، پوشیده، پنهان (منبع: همان).
۵. کلمه‌ای یونانی است و نام خاکی است به رنگ زرد و سرخ (منبع: همان)

منابع:

- بزرگمهری، زهره. (۱۳۸۱). *مصالح ساختمانی، آژند، اندود، آمود در بناهای کهن ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پوپ، آرتورا پهام. (۱۳۷۳). معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: انتشارات فرهنگستان.
- پوپ، آرتورا پهام. (۱۳۶۵). *معماری ایران*. ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: انتشارات فرهنگسرا (یساولی).
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۶۳). *سفرنامه تاورنیه*. ابوتراب نوری. تهران: کتابخانه سنائی؛ کتاب‌فروشی تأیید.
- ترابی طباطبائی، سیدجمال. (۱۳۴۸). *نقش‌ها و نگاه‌ها به مسجدهای مسجد کبود تبریز*. نشریه شماره ۴ موزه آذربایجان شرقی.

- چلبی، اولیاء. (۱۳۳۸). سیاحت‌نامه اولیاء چلبی. ترجمه حاج حسین نخجوانی. مجله دانشکده ادبیات تبریز، دوره ۱۱.
- تهرانی، فرهاد و فرامرز پارسی و امیربانی مسعود. (۱۳۸۵). بازخوانی نقشه‌های تاریخی دارالسلطنه تبریز. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دیولافوا، ژان. (۱۳۳۲). سفرنامه مادام دیولافو. ترجمه ... فرهوشی. تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- قاضی قضاعی. (۱۳۶۱). شرح فارسی شهاب الاخبار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قدیری، بهرام. (بهار و تابستان ۱۳۷۳). «آشنایی با استادکاران معماری سنتی ایران». در صفحه، ش ۱۳ و ۱۴.

- کربلایی، حافظ حسین. (۱۳۴۴). روضات الجنان. تصحیح میرزا جعفر سلطان‌القرایی. تهران: نشر کتاب.
- نخجوانی، حسین. (۱۳۴۳). چهل مقاله نخجوانی. به کوشش یوسف خادم هاشمی‌نصب. تبریز: چاپخانه خورشید.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۵). معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری). اصفهان: انتشارات راهیان.
- وهاب‌زاده، عبدالرحمن. (۱۳۸۵). «مسجد کبود دیروز - امروز». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بم - کرمان). سومین دوره. ج ۳. تهران: چاپ نوربخش.